

UOT 39**İBN RUSTANIN QEYDLƏRİNDƏ XƏZƏR, XƏZƏRƏTRAFI
ƏRAZİLƏR VƏ TAYFALAR**

Rəşad MUSTAFA“Western Caspian” Universiteti
Fəlsəfə və Tarix kürsüsü, t.ü.f.d.reshadmustafa@gmail.com

XÜLASƏ

Əbu Əli Əhməd ibn Ömər ibn Rusta X əsrin ən əhəmiyyətli coğrafiyaşünas – səyyahlarından biri olmuşdur. Onun elm aləminə verdiyi məlumatlar əsasən “Kitab əl-alaq ən-nəfisə” - “Nəfis daş-qaşlar kitabı”nda toplanmışdır. Bu kitabın “Dənizlərin təsviri” hissəsində Xəzər dənizi haqqında xeyli məlumat vardır. Buradan öyrənirik ki, ibn Rusta Xəzər dənizini həm də Təbəristan dənizi, Curcan dənizi, əl-Bab dənizi də adlandırmışdır. “Çayların təsviri” bölməsində Kür, Araz, İtil (Volqa), Səfidrud kimi Xəzərə axan çaylar haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda bu kitabda Xəzərə dənizi ətrafında yerləşən şəhərlər, tayfalar, dövlətlər haqqında da məlumatlar verilir. Tədqiqatın məqsədi İbn Rustanın “Kitab əl-alaq ən-nəfisə” əsərində Xəzərlə bağlı məlumatları tapmaq və onların etibarlılığını digər mənbələrlə müqayisə edərək yoxlamaqdır.

Açar sözlər: İbn Rusta, Məsudi, İbn Fədlan, Xəzər dənizi, xəzərlər

**THE CASPIAN SEA, ADJACENT REGIONS AND TRIBES
IN İBN RUSTA'S WRITINGS****SUMMARY**

Abu Ali Ahmad ibn Omar ibn Rustah was one of the famous geographer and explorer of 10th century. He collected his informations in “Kitab al-alaq al-nafisa” – “Book of precious pearls”. In the part of “Description of seas” there is so many information about Caspian sea. We learn that ibn Rustah tried to call Caspian sea (Khazar sea) as Tabaristan sea, Jurjan sea, el-Bab sea, Khazar sea too. In the part of “Description of rivers” there is informations about Kura, Araxes, Itil, Safidrud rivers which flow to Caspian sea. There were given information about cities which located near Caspian sea, and tribes and states which lived near Caspian sea. Aim of research was finding informations related

to Caspian sea in Ibn Rustahs “Kitab al-alaq al-nafisa” and for checking reliability was comparing it with other sources.

Keywords: Ibn Rusta, Masudi, Ibn Fadhlān, Caspian sea, khazars

КАСПИЙСКОЕ МОРЕ, ПРИКАСПИЙСКИЕ ОБЛАСТИ И ПЛЕМЕНА ПО СВЕДЕНИЯМ ИБН РУСТА

РЕЗЮМЕ

Абу Али Ахмад ибн Омар ибн Руста был из самых важнейших географов и путешественников X-го века. Свои труды он собирал в «Китаб ал-алаг ал-нафиса» - «Книга драгоценных камней». В главе «Описание морей» есть информации о Каспийском морем. Мы изучаем от ибн Руста что он называл Каспийскую морю как Табаристанское море, Джурджанское море, Море эл-Баба и Хазарское море. В главе «Описание рек» упоминается реки как Кура, Аракс, Итиль, Сафидруд которые течет Каспию. В источнике находятся информации о городах расположенные на берегах Каспия и так же племена и государства которые находились на берегах Каспия. Цель исследования был найти информации связанные с Каспийским морем и проверять их достоверность в сравнение другими источниками.

Ключевые слова: Ибн Руста, Масуди, Ибн Фадлан, Каспийское море, хазары

Əbu Əli Əhməd ibn Ömər ibn Rusta X əsrin ən əhəmiyyətli coğrafiya-şünas – səyyahlarından biri olmuşdur. Əslən İsfahandan olan [3, s.41] İbn Rustanın fars olduğu, Samanilər sarayında qulluq etdiyi iddia edilir [8, s.35]. Elmi ədəbiyyatda İbn Rusta uzun müddət D.A.Xvolsonun səhvi nəticəsində İbn Dasta adı ilə tanınmışdır. Lakin, sonradan M.J. de Quye bu səhvi ortadan qaldırmışdır [3, s.41-42]. Hal-hazırda tədqiqatımız üçün cəlb edilən əsəri “Kitab əl-alaq ən-nəfisə” (“Nəfis daş-qaşlar kitabı”) (کتاب العالق النفیسة) əsəridir. Bu əsərin dövrümüzdə VII hissəsi çatmışdır. Əsərin bu hissəsi coğrafiya və astronomiyadan bəhs edir və öz dövrü üçün olduqca qiymətli məlumatlara sahibdir. Əsasən əsərin D.A.Xvolsonun (fragmentar) və M.J. de Quyenin (tam) Britaniya əlyazması əsasında tərtib etdirdikləri nəşrləri məşhurdur. Eyni zamanda N.A.Karaulovanın “Qafqaz ərazilərinin və tayfalarının təsviri haqqında məlumatlar toplusu”nda da İbn Rustanın məlumatları nəşr olunmuşdur. Tədqiqatda nəşrlərin hər üçündən istifadə edilmişdir. İbn Rustanın əsərində bəzi məlumatları dəqiqləşdirmək üçün bir sıra mənbələrə, xüsusilə bölgəni yaxından tanıyan və əraziləri gözən müasiri səyyah Məsudinin (d.896 – ö.956) verdiyi məlumatlara da diqqət yetirilib.

“Kitab əl-alaq ən-nəfisə”nin “Dənizlərin təsviri” hissəsində o dövrün dünyasında ən məşhur olan beş dənizin adı çəkilir: 1. Hind və ya Fars və ya S(Ç)in dənizi (بحر الهند و نارس و الصين). 2. Rum və ya Afrika və ya Şam dənizi (بحر الروم). 3. Okean dənizi, hansı ki, Məğrib dənizidir (بحر اوثانوس الذى هو). 4. Pont dənizi (Qara dəniz) (بحر بنطس). 5. Təbəristan və Curcan dənizi (بحر طبرستان و جرجان). Məhz Təbəristan və Curcan dənizi deyilərkən İbn Rustanın qeydlərində Xəzər dənizi nəzərdə tutulur [10, s.83]. Ən maraqlısı odur ki, İbn Rustada Xəzər o dövrdə ətrafındakı əyalətlərin adı ilə adlandırılıb. İbn Rustanın sonrakı qeydlərindən də görüldüyü kimi Xəzər dənizinin digər bir adı da “əl-Bab dənizi” olur ki (بحر طبرستان و جرجان و هو بحر الباب) [10, s.86], bu da məhz Xəzər sahilində yerləşən Dəmirqapı-Dərbənd şəhərinin adı ilə bağlı olub. Bulqarlarla bağlı İbn Rustanın qeydlərində isə Xəzərin adı elə Xəzər dənizi kimi də qeyd edilir (بحر الخزر) [10, s.141]. İbn Rustanın Xəzər dənizini israrla Təbəristan və Curcan kimi təqdim etmək istəməsinə baxmayaraq Əbu-l Həsən Əli ibn Hüseyin ibn Əli əl-Məsudi “Kitab əl tənbih və-l işraf” (كتاب التنبيه و الاشراف) əsərində belə qeyd edir: Xəzəri dənizi, o ki, Xəzər, Bab əl-Əbvab, Ərminiyyə, Azərbaycan, Muğan, Cil (Gilan), Deyləm və Abaskun dənizidir. Təbəristan, Curcan və Xarəzmə sahili var (الخزري هو بحر الخزر و الباب البواب البحر). (و ارمينية و آذربيجان و موقان و الجبل و الديلم و أسكون و هي ساحل جرجان و طبرستان و خوارزم ميل طوله من المغرب الى المشرق الف و ثمان مائة) [11, s.60]. İbn Rusta Xəzər dənizi haqqında qeyd edilir ki, onun qərbdən şərqə uzunluğu 1800 mildir, eni isə 600 mildir (ميله عرضة ستمائة) [10, s.86]. Məsudi isə qeyd edilən əsərində Xəzər haqqında məlumat verərkən dənizin ölçüləri haqqında uzunluğunun 800 mil, eninin 600 mil olduğunu qeyd edir [11, s.60]. Eyni zamanda Məsudi Xəzər dənizinin zahiri formasının bağırısağa bənzədiyini qeyd edir [11, s.60; 7, s.31]. Xəzər dənizinin maksimum şimaldan cənuba uzunluğunun 1200 km, şərqdən qərbə 500-530 km olduğunu nəzərə alsaq Məsudinin izahlarının daha doğru olduğunu görürük. Bu məlumat İbn Rustanın coğrafi biliklərinin aydınlaşdırılmasından ötrü çox vacibdir. “Ərminiyyə dənizi” qeydi İbn Rustanın Xəzər dənizinin coğrafi mövqeyini qeyd edilərkən çəkilir. Ərminiyyə dənizinin Xər- çəng bürcündən 21 cüz şimala uzandığı, şimalda yerləşdiyi qeyd edilir. Şimalında şiddətli küləklərin hökm sürdüyü, qatı zülmətin olduğu və insanların olduğu qeyd edilir [10, s.88]. Belə ki, Xərçəng bürcü 23.5° şimal enliyində yerləşir. Ondan 21 cüz şimala 44° şimal enliyi edir ki, bu enlik də Xəzərdənizindən keçir. Bu onun göstəricisidir ki, İbn Rustanın coğrafi bilgiləri kifayət qədər doğruya yaxın olsa da, çox da mükəmməl olmamışdır. Qeydedilməlidir ki, bu ad güman ki, Cənubi Qafqazda mövcud olan inzibati –bölgü sistemi ilə əlaqəli olmuşdur. Məqalənin sonrakı hissələrində bu ad haqqında daha geniş məlumat veriləcəkdir.

Həmin əsərin “Çayların təsviri” bölməsində Xəzər dənizinə Azərbaycan tərəfdən tökülən çaylar diqqəti cəlb edir. İbn Rusta böyük çaylar sırasında Araz çayının (بحر الرس) adını qeyd edir. “Araz Ərminiyyə vilayətinin (inzibati

vahidinin) çayıdır, Qalıqaladan çıxır, Adas (العدس) nahiyəsinin rustağı və onun bazarı (سوقه) -mərkəzindən axıb keçməyə davam edir və Dəbillə axır, buradan keçib Mədainlə axır (بمر بالمداين).” M.J. de Quye Mədainə etdiyi qeyddə bunun heç şübhəsiz Arran olduğunu qeyd etmişdir (Sic sine dubio pro بالران) [10, s.89]. Bu elə İbn Rustanın Araz haqqında sonrakı qeydlərində də özünü göstərir və Mədain ifadəsini dəqiqləşdirir: “Araz Qalıqaladan çıxır və Aranla (بالران) axır, burada ona Arran çayı (نهر اران) tökülür. Sonra Araz çayı Varsanla (ورثان) Bərzəncə keçir və Kürlə birləşdiyi yerə qədər axır. Birləşib Təbəristan (Xəzər) dənizinə tökülür.” Arazla Kürün arasında Beyləqanın (البيلقان) olması çox əhəmiyyətli məlumatdır. Ən əhəmiyyətli məqam Arran çayı ilə bağlıdır. Arranın indiki hansı çay olması mənbədən dəqiq bilinmir. Qalıqaladan (Ərzurumdan) Araza axan ən böyük çaylar - Qərbi (Axurian) Arpaçay (başlanğıcını Şirəkdəki Arpa gölündən götürür – 186 km) və Şərqi Arpaçaylar (başlanğıcını Cənubi Göyçə (Vardenis) dağlarından götürür -128 km), Zəngi çayı (Hrazdan, başlanğıcını Göyçə gölündən İrəvanı keçərək – 141 km), Bərgüşad/Bazarçay (178 km – Araza çox az qalmış Həkəriyə qovuşur), Həkəri (155 km) kimi çayların hamısının tarixi Azərbaycan ərazisindən axması onlardan hər birinin Arran çayı olması ehtimalını verir. Lakin, bu çayların arasında Bazarçay/Bərgüşadın Kürlə birləşmə nöqtəsinə yaxınlığı, digər çaylara nisbətə Dəbildən Kürlə Arazın birləşmə nöqtəsinə qədər olan ərazidə çayın Arranın ortasında olması, onun Arran çay olması ehtimalını daha çox gücləndirir. Aran əhalisinin, Araz ətrafı əhalinin Xilafətin həyatında mühüm yer tutması, xəzərlərlə çox yaxın olması, ərəb-xəzər əlaqələrində mühüm rol oynamaları bir çox mənbədə qeyd olunmuşdur. İbn Fədləndə Bulqar hökmdarı Almişə göndərilən elçilik heyətinin içində demək olar ki, hamısının türk və ya nisbəsinin türklərlə əlaqəli olması (Tigin əl-Türki, Bars əl-Səqlabi, Sevsən (Süsən-R.M.) əl-Rassi [14, s.69]) Sevsən əl-Rassinin (سوسن الرسى) də türklərlə əlaqəli olduğunu düşünməyə əsas verir. Çox güman ki, əl-Rassi nisbəsi bir başa Araz çayı ilə əlaqəli olub və Süsən Arazətrafi bölgələr də daxildir.

İbn Rustadakı digər maraqlı qeyd Kür çayı ilə bağlıdır. İbn Rustanın coğrafi biliklərinə görə Kür çayı əl-Landan (الالان) çıxır. Tiflis (التيفليس) və Bərdədən (برذعة) keçir və Təbəristan dənizinə axır [10, s.89]. Bilinir ki, Kür öz başlanğıcını Qarsın Səlim ilçəsindən götürür, buraların isə əl-Lana heç bir aidiyyəti yoxdur. İbn Rustanın dediyi dövrdə Dəryal keçidindən qərbdə yerləşən əl-Landa Böyük Liaxvi və Ksani çayları Kürə qovuşurdu. Yəqin ki, bununla İbn Rusta Kürün başlanğıcını Böyük Liaxvi çayı (115 km) və ya Ksani çayı (84 km) ilə götürmüşdür. Məsudi də Kürün Tiflis ölkəsindən və Suğdəbil şəhərindən axdığını, daha sonra Bərdəyə keçdiyini, Arazla birləşdiyini, Arazın həm də Varsan adlandığını (هو زح و رثان) qeyd edir [11, s.62]. Güman ki, o dövrdə Kür çayının başlanğıcı ərəb coğrafiyaşünasları üçün əl-Landan götürülürmüş.

Daha sonra İbn Rusta Səfıdrud çayı haqqında qeyd edir ki, o Bab-Sisərdən çıxır, Azərbaycan ölkəsindən keçərək Deyləmdə Təbərıstan dənızinə tökülür. Şahrud da Səfıdruda birləşib Xəzərə tökülən çay kimi qeyd edilir [10, s.89].

Daha sonra İbn Rusta Dünyanı yeddi iqlimə bölr (الاقليم السبعة) [10, s.96]. Xəzər dənizi ilə baęlı tədqiqata maraqlı olanlar dörd, beş, altı və yeddinci iqlimlərdir. Hər dörd iqlimə Xəzər dənizi düşür. Şərqdən başlayıb (یندی من (المشرق) Tibet tərəfdən davam edən dördüncü iqlimdən (الاقليم الرابع) Xəzərin birbaşa adı keçməsə də Təbərıstan (طبرستان), Curcan (Gürған) (جرجان), Deyləmin (دهلیم) adının çəkilməsi ilə Xəzərin cənub sahillərinin dördüncü iqlimə uyğun gəlməsini müşahidə edirik. Bu iqlim də Kipr və Rodos adalarından (قبرس (و رودس جزیره) keçərək Məğrib dənizində bitir (یندی الی الی بئر المغرب) [10, s.97-98].

Beşinci iqlim şərqdə yəcuclar ölkəsindən (بالد ماجوج) başlanır, Xorasan, Xarəzm və daha sonra Azərbaycana (آذربایجان) keçir. İbn Rusta bu iqlimdə Bərdə, Nəşavə (نیشوی), Sisəcanın (سیرجان) adlarını çəkir. Beşinci iqlim Əndəlüsdən keçib Məğrib dənizində bitir [10, s.98]

Şərqdən başlayıb məcuclar ölkəsinə (بالد ماجوج), oradan da Xəzər ölkəsinə (بالد الخزر) keçən altıncı iqlim Xəzər-Təbərıstan dənizini İbn Rustanın dili ilə deyilsə kəsir (ینقطع بحر طبرستان) [10, s.98]. Daha sonra Konstantiniyyə (İstanbul) tərəfə və oradan da Məğrib dənizində bitir.

Yeddinci iqlim isə yəcuclar ölkəsinin şimalından başlayır, türklərin ölkəsinə (بالد الترك) keçir, Xəzər dənizinin şimal sahillərindən Rum dənizinə keçir, Burcan (برجان) və səqaliblərin (صقالبة) ölkəsinə keçərək Məğrib dənizində bitir.

Yeddinci iqlimin arxasında bilinən məskun torpaqların sırasında (و اما ما (وراء هذه الايام الی تمام الموضوع المسكون الادی عزراه (البر) (بالد الالن) avarlar (ارض الترك) türklərin yeri (بالد التغرغز) ölkəsi (التتر) (açıqlamada tatarların (برجان) daha sonra Burcan və səqaliblərdən Məğrib dənizinə qədər ərazilərin adını çəkmişdi [10, s.98].

“İranşəhr və Savadın sifətləri” bölməsində İbn Rusta Azərbaycan şəhərləri və Xəzər dənizi sahilləri haqqında bir məlumat vermir, əsasən mərkəzi İran əyalətləri haqqında məlumatlar verilir [10, s. 103-105]. Lakin “İranşəhrin qismləri” bölməsində bir neçə ölkə adını çəkməklə burada nəzərdə tutulanın Sasani imperiyasının siyasi bölgüsünün olduğunu, coğrafi cəhətdən isə İran yaylasının nəzərdə tutulduğu müşahidə edilir. İranşəhrin ölkələri (بلدان) bunlardır: Xorasan, Sicistan, Kirman, Fars, Əhvaz, Cibal, Azərbaycan, Ərminiyyə (inzibati bölgü olaraq), Mosul, əl-Cəzirə, Şam, Suristan (Suriyanın digər adı) [10, s.105]. Cibalda yerləşən həm də ona aid olmayan, lakin, Xorasana da aid olmayan vilayət və şəhərlər arasında Xəzər dənizinə sahili olan Təbərıstanın və Curcanın adının çəkilməsi burada qeyd edilməlidir. Güman ki, İbn Rusta “nə Xorasana, nə Cibala aiddir” deyərəkən məhz bu iki əyaləti nəzərdə tutub (و مما (ینسب الی الجبل و لیس منه و ال من خراسان) [10, s.106].

Azərbaycana aiddir: Ərdəbil, Mərənd, Bacərvan, Varsan, Marağa. Ərminiyəyə aiddir: Arran, Curzan, Nəşəva, Xilat, Dəbil, Sirac, Suğdəbil, Ərciş, Bəcuneyş, Sisəcan və Bab əl-Əbvab [9, s.106]. Nəzərə alsaq ki, Ərminiyəni digər ərəb müəlliflərinin adətən bir neçə Ərminiyəyə bölməsi və Ərminiyənin inzibati bölgü olaraq göstərilməsi (məsələn: İbn Xordadbeh, Bəlazuri) [1, s.136-137; 4, s.34-35] İbn Rustanın Ərminiyə bölgüsü məsələsinə diqqətlə yanaşmadığını göstərir. Məsələn, İbn Xordadbeh “Kitab əl-Məsalik əl-məmalik”də Ərminiyəni dörd yerə bölür, əs-Sisəcan, Arran, Tiflis, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şərvanı birinci Ərminiyədə göstərir. Əsas Ərminiyə şəhərləri isə dördüncü Ərminiyədə qeyd edilir: Şimşat, Xilat, Qaliqala, Arciş, Bacuneyş. Bunun ardınca qeyd edilir ki, Arran, Sisəcan, Curzan (ikinci Ərminiyə) Xəzər məmləkətində idi [13, s.122; 8, s.13; 6, s.54-55]. Bəlazurinin “Futuh əl-Buldan”ında Şimşat, Qaliqala, Xilat, Ərciş, Bacuneyş dördüncü Ərminiyənin tərkibində verilir. Sisəcan və Arran isə birinci Ərminiyənin tərkibində göstərilir [12, s.272-273]. N.M.Vəlixanlı qeyd edir ki, ərəblər hələ Azərbaycan torpağına qədəm qoymamış 639-640-cı illərdə Bizans tərkibindəki erməni torpaqlarını ələ keçirmiş, daha sonra ərəb işğal zonasını idarə edən ərəb canişininin qərarı Dəbil-Dvində olmuş, özlərindən əvvəlki Bizans üsul-idarəsini saxladıqları üçün bu yerlərin əvvəlki Ərminiyə adını da saxlamışdılar. Daha sonra Albaniya və Gürcüstan ərazilərinə daxil olan ərəblər Qafqazda tutduqları əraziləri, azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin və b.-nin yaşadığı yerləri də əvvəlki işğal zonasına qatmış, bu yerlərin hamısını, idarə etmək asan olsun deyərək, əllərində olan Ərminiyə vilayətinin adı ilə adlandırmış, Cənubi Qafqazdakı işğal zonasının idarəsini isə Dəbildə oturan canişinə həvalə etmişlər. Digər bir səbəb isə erməni din xadimlərinin Bizansa qarşı ideoloji mübarizə aparması və Xəlifənin erməni din xadimlərinə xüsusi iltifat göstərməsi idi [4, s.34]. İnzibati bölgü sistemində əvvəllər Sasanilərin idarəçiliyini eynilə tətbiq edən Xilafət [1, s.136] sonrakı bölgünün təkmilləşdirmə zamanı Bizansın da təcrübəsindən istifadə etmiş, Ərminiyə adı və onun bölgüsünü I Yustinianın (527-565) 536-cı ildə keçirdiyi islahatdan miras almışdılar [4, s.34]. Nəticədə etnik sərhədlər pozulmuşdu.

Xəzərtrafi tayfalardan və ölkələrdən danışarkən xəzərlər və onlara tabe xalqların qurduğu dövlətlər qeyd edilməlidir. İbn Rusta Xəzər (الخزر) adlı xüsusi bir bölmədə xəzərlər haqqında məlumatlar vermişdir. O, peçeneqlərlə (البيجان الكهية) xəzərlər arasındakı yolun ongünlük meşəlik və səhralıq ərazidən keçdiyini qeyd edir. Bu iki ölkə arasında gedilən, bilinən yol (طريق مسلوک) və məqsədli, xüsusi böyük yollar (من ارج مژرودة) yoxdur [10, s.139; 9, s.15-16].

İbn Rusta Xəzər ölkəsinin böyük ölkə olduğunu qeyd edir. Bu ölkə bir tərəfdən böyük dağlara çatır. Bu dağların ucqarlarında tulaslar (طوالس) və luğarlar (لوغر) yaşayırlar. Bu dağ Tiflis ölkəsinə (بلاد تلميس) qədər uzanır. De Quye luğarların hansı millət olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir [9, s. 16]. Luğardakı (غر) və quz-ğuzdakı (غر) luğarların oğuzların fərqli qolu və ya oğurlar ola biləcəyi ehtimalını irəli sürmək olar. D.A.Xvolson da oğuz varian-

tını inkar etmir. “Luğar” üçün D.A.Xvolson “qırğız” variantını irəli sürsə də qırğızın ərəbcə (خيرخيز) şəklində yazılması və bu regiondan uzaqda- daha şimal-şərqdə yaşaması, luğarın digər yazılışlarının “Kərgərə” (كرغره) və “Ğaznar” (غزنار) olması onun bu fikrinə ehtiyatla yanaşmağa vadar edir və “ğaznar”ın üzərində dayanmağın vacibliyini qeyd edir. Adın ikinci hissəsinin isə oğuzlarla əlaqələndirilməsini qeyd edir. Tulas isə aydınlaşdırılmamış qalır [9, s.53-54].

İbn Rusta Xəzərlərin ən böyük hakiminin Xəzər xaqanı olduğunu, məliklərinin isə “İşa” (ایشا) olduğunu qeyd edir. İbn Rusta Xaqanın sadəcə formal hökmdar olduğu, real hakimiyyətin İşanın əlində cəmləşdiyini qeyd edir [10, s.139]. İşanın “Aşına” nəslinin ərəb variantı olduğunu da güman etmək olar. Xəzərlərin hökmdarları, həmçinin İşa yəhudi dinindədir. Lakin, əsilzadələr və hərbi əyanlar digər xəzərlər kimi türklərin dininə bənzər dinə (الترک علی دین شیبیه دین) sitayiş edirlər.

Bu məlumatdan görünür ki, yəhudiliyin qəbulu xəzərlərdə hansısa siyasi məqsədlə əlaqəli olmuşdur. Belə ki, şəhərlərin adlarını çəkərkən İbn Rusta qeyd edir ki, Saraşın (ساراشن) və Hab Nəla (هب نلع) şəhərlərində müsəlmanlar yaşayırdı, onların öz məscidləri, imamları, müəzzinləri və məktəbləri (مكتاتب) var [10, s.140]. Bu onu sübut edir ki, xəzərlərin arasında türklərin təktanrıçılıq dini ilə yanaşı İslam da geniş yayılmışdı. Eyni zamanda İbn Fədlanın “Səyahətnamə”sində Bulqar hökmdarı tərəfindən Xəlifə əl-MüqtədİRə Abdullah ibn Baştu əl-Xəzərinin (عبدالله ابن بشتو الخزري) elçi olaraq göndərilməsi [5, s.1-2; 14, s.69] xəzərlərdə həm bu dinin əvvəldən, həm geniş kütlələrə və geniş arealda yayılmasının, Xilafətlə diplomatik və mədəni əlaqələrin mütəmadi olması nəticəsində Xəzər ölkəsində ərəb dilini bilən diplomatların yetişdiyinin sübutu idi. Qışda əhalinin şəhərlərdə yaşaması, yaz gəlincə ovalıqlara-səhralara çıxmasını və qış yaxınlaşana qədər oralarda qalmasını məlumat verən İbn Rusta xəzərlərdə yarımköçəri yaşayış tərzinin olduğunu göstərmişdir. Eyni zamanda xəzərlərin hər il peçeneqlər üzərinə hərbi və qarətçi yürüşlər etdiyi məlum olur [10, s.140; 9, s.18].

Əlyazmada xəzərlərə tabe olan burdaslar haqqında da məlumat verilmişdir. Burdaslar xəzərlərin ordusuna yürüşlərdə 10 min süvari verirdilər. İnancları oğuzların inanclarına bənzərdir. İbn Fədlan oğuzların inancları haqqında onların səmadakı “bir Tanrı”ya inandıqlarını [14, s.10], başqırdlarda isə bir neçə tanrı olduğunu, lakin, göydəki rəbbin - Göy Tanrının bunların arasında ən güclü olduğunu bildirir [14, s.20]. Güman ki, başqırd-burdasların dini də oğuzların dininə çox yaxın din imiş və ya İbn Fədlan ruh və ya qüvvələri tanrı kimi qələmə verib. İbn Rusta deyir ki, burdasların bəziləri ölümlərini yandırır, bəziləri basdırır. Bu da güman ki, onlarda din fərqliliyinin göstəricisidir. Onların çoxlu dəvələri, davarları, arı balı var və əsas malları samur dərisidir [10, s.140-141].

Xəzərlərə qismən tabe olan bulqarlar haqqında olan qeydlərdə bulqarların Xəzər dənizinə (بحر الخزر) axan İtil (اتل) adlanan çayın sahilində yaşadığı qeyd

edilir. Bulqarların hökmdarı Almiş (ألمش) adlı şəxsdir və müsəlmandır [10, s.141]. Eyni qeyd İbn Fədlanın səyahətnaməsində də təsdiqlənir [5, s.1-2]. Bulqarların çoxu müsəlmandır və yaşayış məntəqələrində (محالهم) məscidləri və məktəbləri, onlarda isə müəzzinləri və imamları (pişnamazları) var. Hətta geyimləri də müsəlman paltarlarına bənzəyir [10, s.141; 9, s.23]. Bu məlumat özlüyündə çox dəyərlidir. Xəzər dövlətinin yanında və ya daxilində bu qədər çox müsəlman türklərin yaşaması, hökmdar səviyyəsində İslamın qəbulu üç məsələyə diqqəti cəlb edir: 1. Güman ki, xəzərlər arasında da İslam kifayət qədər geniş yayılmışdı ki, bu din daha şimaldakı bulqarlar arasında bu cür geniş və rahat yayıla bilmişdi. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi İbn Fədlanın “Səyahətnamə”sində Bulqar hökmdarı tərəfindən Xəlifə əl-Müqtədirə Abdullah ibn Baştu əl-Xəzərinin elçi olaraq göndərilməsi də bunun sübutlarından biridir. 2. Ərəblərin xəzərlərin dövlətindən şimala keçmədiyini, Xarəzmlə bulqarların arasında oğuzlar və peçeneqlər olduğunu nəzərə alsaq iddia edə bilərik ki, bulqarlar arasında İslam tam dinc, əmin-amanlıq və sülh şəraitində yayılmışdır. 3. Türk dünyasında İslamı ilk dəfə qəbul edən toplumun Qaraxanlılar olduğuna yenidən baxılmalıdır. İlk müsəlmanların xəzərlər və ona tabe olan digər türk xalqları olması versiyası nəzərdən keçirilməlidir. Əlbəttə, bəzi yerlərdə bulqarların xəzərlərdən qismi asılılığı nəzərə çarpsa da, Bulqar hökmdarının oğlu Xəzər xaqanın yanında girov saxlanılsa da Bulqar xaqanın müstəqil xarici siyasət yürütməsi, müdafiə üçün qala tikməsi [14, s.37], qərarlarını sərbəst verməsi onun tam müstəqil hökmdar olduğunu göstərir.

Bulqarlar özləri üç hissəyə bölünür: Bərsula (برصوال), Əsəğal (اسغال), Bulqar (البلغار) [10, s.141]. D.A.Xvolson Barsulaya verdiyi şərhə Barsulanın bulqarlardan olub Xəzər dənizi ətrafında yaşadığını və Volqanın mənsəbindən çox uzaqda yaşamadığını qeyd edir və xəzərlərlə əlaqəli tarixi Barsiliyyənin məhz burada yerləşdiyini qeyd edir [9, s.94].

Xəzər torpaqlarının içində Sərir torpaqları yerləşir. Məlik(lərinin) qalası (قلعة الملك) çox hündür yerdə-dağın başında yerləşir [10, s.147]. Bu qaladan Xayzana (خيزان) gedən yol var, onların da Azərnərsə (اذرنرسی) adlı hökmdarı var. Bu hökmdar üç dinə qulluq edirdi (بمسك بالثلاثة ادیان): Cümə günü müsəlmanlarla, Səbt günü (şənbə günü) yəhudilərlə, bazar günü xristianlarla. Azərnərsə bunu qeyd edilən dinlərin həqiqətini dərk etməkdən ötrü edirmiş [10, s.148]. Bu əlamət onu xəzərlərə yaxınlaşdırırdı. Məsudi “Qızıl yuyulan yer və cəvahirət mədənləri” əsərində qeyd edir ki, X əsrin I yarısında Şəkidə hökmdar Adərnerse ibn Hamam idi [7, s.57; 3, s.61]. Şirinbəy Əliyev Məsudidəki Şəki hökmdarı və İbn Rustadakı Xayzan hakiminin eyni şəxs olduğunu qeyd edir [2, s.122]. Çox güman ki, bu şəxs məhz Albaniya-Şəki hakimi Adərnerse olmuşdur.

Xəzər sahilində olan ölkələrdən (بالد) biri də Təbəristandır. Təbəristan şərqdən Curcanla və Qumislə, qərbdə Deyləmlə, şimaldan dənizlə (البحر) (Xəzər), cənubda Qumisdən sonra Reyələ əhatələnib. Uzunluğu Curcandakı Ribat adlanan birinci sərhəddindən Astrabad və Tamis üzərindən ən axırıncı

Deyləm sərhəddinə qədər əlli fərsəxdir. Eni Qumisin yanından axıb Dənizin (Xəzər) sahillərinə tökülən Səfuhla (سفوح) götürmək olar -müxtəlifdir- bəzi yerlərdə 36 fərsəx, bəzi yerlərdə 40 fərsəxdir [10, s.149]. İki məşhur, bilinən yol vardır: Curcandan çıxmaq üçün istifadə edilən dağ ayaq tərəfdən sol yol və sağ asan yol.

Təbəristanda on dörd kurra var: Amul - o qəsəbədir, Səriyə, Məmatir, Turunca, Rubist, Milə, Mərari Kədəh (مراركدسه), Mehrəvan, Tamis, Təmmar, Natil, Şaluş, Ruyan, Kəlar. Təbəristanın Curcanla sərhədində birinci şəhəri Tamisdir [10, s.149-150]. Ora böyük bir yol vardır: Təbəristan əhlindən Curcana çıxan və Curcandan Təbəristana gedən vilayətlərə daxil olduqlarını təxmin edə bilmirlər. Ancaq bu yolda dağlardan dənizin içlərinə Acarrdan (آجر) uzadılmış divarlar var ki, Xosrov Ənuşirəvan (كسرى انوشروان) tərəfindən Təbəristanla türklərin və digərlərinin hücumlarının arasına maneə olmaq üçün inşa edilmişdir [10, s.150]. Buradan çıxan nəticə odur ki, Xosrov Ənuşirəvan dövründə, VI əsrdə göytürklər, ağhunlar və Sasanilər arasında sərhəd Təbəristandan keçirdi və Curcan bu dövrdə türklərin əlində idi.

“Tamisdə çoxlu insan yaşayır, böyük came-məscidləri, rütbəli başçısı (قائد مرتب) var [10, s.150]. Daha sonra Səriyə şəhəri, ondan sonra Amul şəhəri gəlir. Amulda min nəfər dəstəsi olan başçı var. Burada Təbəristan xalıları (الفرش الطبري) istehsal edilir” [10, s.150]. Sonra Ruyan gəlir ki, o Təbəristandan olmayıb, fərdi ölkə şəklindədir əvvəllər Deyləmə aid olub [10, s.150]. Deyləm hüdudunda Şəluş adlı şəhər də var ki, orada məscid came və minbər vardır... Buradakı dağ sahildədir və dənizlə əlaqəlidir (متصلة بالبحر) [10, s.150-151]. Orada (İslam) din(in)ə mənsub qövmlər var, məscidlər tikirlər və Şəluş əhli onlarla evlənilər. Onlar Deyləmlə Təbəristan valiləri ilə birgə vuruşurlar. Bu şəhərin əsası Məmunun dövründə qoyulmuşdur [10, s.151]. Bu şəhərin dağındakı və onun arxasındakı qövmlər deyləmlilərdir və onlara tabe olurlar. Kəndləri və dağları Ərminiyyə dağları və Bab əl-Əbvabla əlaqəlidir (yəni dağlar oraya qədər uzanır) [10, s.151]. Bu məlumatlarda deyləmlilərin hələ bu dövrdə müstəqil olduğu, hər hansı bir siyasi quruma tabe olmadığını bildirir.

İbn Rusta Xəzərin şərq sahilində yaşayanlarla bağlı demək olar ki, heç bir əhəmiyyətli məlumat vermir. Buna baxmayaraq digər mənbələrdə, xüsusilə İbn Fədləndə Xəzərin şərq sakinləri, oğuzlar haqqında geniş məlumat tapmaq olur. Bu mənada İbn Rustada verilən məlumatlar mükəmməllikdən qismən uzaqdır, bir çox hallarda yəqin ki, hansısa mənbədən köçürmədir və mənbə əsas kimi götürülərkən dövrün digər mənbələri ilə araşdırılmalı, müqayisəli-təhlil metoduyla istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. - Bakı, Azərnəşr, 1989 – 336 s.
2. Hacıəli Ş. Şimal–Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarınaqədər). Bakı: Təhsil nəşr., 2007, 277 s.
3. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1974 – 223 s.
4. Vəlixanlı N.M. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993 – 157 s.
5. Ramazan Şeşen. İbn Fadlanın səyahatnamesi. İstanbul, Yeditepe yayınevi, 2010 – 180 s.
6. Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания / В сб.: Историческая География Азербайджана. Баку: Издательство «Элм», 1987, с. 46-87
7. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане. Перевод и примечания Н.А.Караулова // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Вып 38-й, Тифлис, 1908. с.1-130
8. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. III. Ибн-Хордадбэ. IV. Кудама. V. Ибн-Рустэ. VI. Ал-Якубий. Перевод и примечания Н.А.Караулова // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Вып 32-й, Тифлис, 1903. с.1-63
9. Хвольсон Д.А., Известия о Хозарах, Буртасах, Болгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах Абу - Али Ахмеда Бен Омар Ибн Даста. С.-Петербург, Тип. Императорский Академии Наук, 1869 – 213 с.
ابن رسته، ابو على احمد بن عمر. المجلد السابع من كتاب العالق الزيفسة (1-222). مدينة 10. ليدن، بمطبع بريل، 1921، ص.093
ابو الحسن على بن الحسين بن على المسعودى. كتاب التزييه والشراف. مدينة ليدن، بمطبع 11. بريل. در صادر، بيروت، 1921، ص. 839
ابو العباس احمد بن يحيى البازرى. فطوح البلدان. حقه و شرحه عبدالهال الزيفس الطباع و عمر 12. انيس الطباع. مؤسسة الدعاف. جميع حقوق الطبع محفوظة. بيروت – لبنان، 1291 – ص. 169
ابو الزاسم عبيد اهل بن عبد اهل ابن خرداذبه. المسالك و الممالك. مدينة ليدن، بمطبع بريل. 1992. 13. ص. 039
احمد بن فضال بن العباس بن راشد بن حماد. رسالة ابن فضال. مطبوعات المجمع السالمي 14. العربي بدمشق. دمشق، 1282، ص. 238